

Οί σχέσεις Κράτους καὶ Ἐκκλησίας ὡς ἀντικείμενο ρυθμίσεως τοῦ Συντάγματος καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπορρυθμίσεώς τους

ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΑΛ. ΡΙΖΟΥ*

Ι. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1918, ὁ Νικόλαος Νικ. Σαρίπολος ἔγραφε στὸ Συνταγματικό του Δίκαιο: «Τὸ ἄρθρον 1 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 ἔλεγεν: “Ἡ ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἐν Ἑλλάδι εἶνε ἡ τῆς ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας”, τὴν διάταξιν δὲ ταύτην ἐπανελάβε τὸ σύνταγμα τοῦ 1864, ἐν τῷ ἄρθρῳ 1 αὐτοῦ. Αἱ διατάξεις αὗται δὲν σημαίνουσιν ὅτι ἡ θρησκεία τῆς ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ὑπερέχει καὶ ἐπιβάλλεται ἐν Ἑλλάδι ἢ ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη ἐξασκεῖ ἐξουσίαν τινὰ ἐπὶ τὰς ἄλλας θεωρουμένας ὡς ὑποτελεῖς αὐτῇ, ἀλλ’ ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, εἰς ἣν ὑπάγονται πάντες σχεδὸν οἱ Ἕλληνες, πλὴν ὀλίγων τινῶν χιλιάδων, εἶνε ἐν Ἑλλάδι “Ἐκκλησία τοῦ Κράτους” (Staatskirche), ... “οὐχὶ βεβαίως ἐν τῇ ἐννοίᾳ, ἣν εἶχε ἄλλοτε ἰδίως ὁ ὄρος οὗτος σημαίνων ἄρνησιν τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ... ἀλλ’ ἐν τῇ ἐπομένῃ ἐννοίᾳ: ...»¹. Ἀπαριθμοῦσε δὲ ἐν συνεχείᾳ ὁ Σαρίπολος τὶς ρυθμίσεις τοῦ Συντάγματος καὶ τῶν νόμων ποὺ καθιέρωναν προνόμια ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Μεταξὺ αὐτῶν, ὅτι ὁ βασιλεὺς ἔπρεπε νὰ εἶναι χριστιανὸς ὀρθόδοξος, ὀρκιζόμενος νὰ προστατεύει τὴν θρησκεία αὐτή, ὅτι οἱ ἑορτὲς τῆς Πολιτείας κανονίζονται σύμφωνα μὲ τὶς ἑορτὲς τῆς θρησκείας αὐτῆς, ὅτι ὁ *προσηλυτισμὸς ἀπαγορευόταν κατὰ τῆς ἐπικρατοῦσης θρησκείας*, ὅτι οἱ Ἐπίσκοποι *διωρίζοντο καὶ ἐμισθοδοτοῦντο ἀπὸ τὴν Πολιτεία καὶ ἄλλα τινά*. Ἐκτοτε καὶ μέχρι τοῦ σημερινοῦ Συντάγματος ὑπῆρξαν σημαντικὲς ἀλλὰ συγκρατημένες ἐξελιξίσεις. *Ἐπικρατοῦσα θρησκεία* παραμένει ἡ Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ πᾶσα ἄλλη γνωστὴ θρησκεία εἶναι *ἐλευθέρα*, ἥδη ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1927, ἐνῶ κατὰ τὰ Συντάγματα τῶν 1844, 1864/1911 ἦταν ἀπλῶς ἀνε-

* Ὁ Σωτήριος Ἄλ. Ρίζος εἶναι Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἐπὶ τιμῇ καὶ Διευθυντῆς τοῦ Νομικοῦ Γραφείου τῆς Προεδρίας τῆς Δημοκρατίας.

1. ΣΑΡΙΠΟΛΟΥ Ν. Ν., *Ἑλληνικὸν Συνταγματικὸν Δίκαιον*, τόμος Γ', ἔπ. 1918, σελ. 209.

κή, τὸ θρήσκευμα τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας δὲν ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, ὁ προσηλυτισμὸς ἀπαγορεύεται κατὰ πάσης γνωστῆς θρησκείας ἐνῶ καὶ μέχρι τὸ Σύνταγμα τοῦ 1952 ἡ προστασία αὐτὴ ἐκάλυπτε μόνον τὴν ἐπικρατοῦσα θρησκεία. Τὸ ἀτομικὸ δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἔχει ἀναβαθμισθεῖ μὲ τὴν ἀφίερωση σὲ αὐτὸ τοῦ εἰδικοῦ ἄρθρου 13, στὸ ὁποῖο τονίζεται ὅτι: «ἡ ἀπόλαυσις τῶν ἀτομικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν θρησκευτικῶν ἐκάστου πεποιθήσεων». Ἐξ ἄλλου ὅλη ἡ ἐθνικὴ ἔννομη τάξις ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καὶ τὴ νομολογία τοῦ ἀντιστοίχου Δικαστηρίου τοῦ Στρασβούργου, ὅπου ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία κατέχει ἐξέχουσα θέση.

Ἄς ἐπανέλθουμε ὅμως στὸ ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος κατὰ τρόπο διεξοδικότερο. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἔχει ὡς τίτλο: «Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας». Ὑπὸ τὸν τίτλο αὐτὸ στεγάζεται δέσμη ρυθμίσεων, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν ποικιλία θεμάτων: Τὸ πρῶτο, ὁ ὀρισμὸς ἐπικρατούσης θρησκείας· τὸ δεύτερο ἡ σχέση ἐνότητος, ὡς πρὸς τὸ δόγμα, μὲ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μὲ κάθε ἄλλη Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, καθὼς καὶ ἡ τήρηση τῶν Ἱερῶν Κανόνων· τὸ τρίτο ἡ καθιέρωση τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας ἔναντι τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ αὐτοδιοίκητου αὐτῆς μὲ τὸ συλλογικὸ σύστημα, τ.ἔ. διοίκηση μὲ σύνοδο, ἡ ὁποία συγκροτεῖται καὶ λειτουργεῖ κατὰ τὸν Καταστατικὸ Χάρτη καὶ ὀρισμένα κείμενα μὲ ἰδιαίτερη νομικὴ σημασία, δηλ. τὸν Πατριαρχικὸ Τόμο τοῦ 1850 καὶ τὴ Συνοδικὴ Πράξις τοῦ 1928. Οἱ ὑπόλοιπες διατάξεις τοῦ ἴδιου ἄρθρου παραλείπονται, ὡς μὴ ἀναγκαῖες γιὰ τὴ σημερινὴ διαπραγμάτευση. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ συνιστᾷ μὲ ἄλλα μαζὶ σύστημα μὲ ἀντικείμενο ρυθμίσεως τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο σὲ συνταγματικὸ ἐπίπεδο. Τὰ λοιπὰ ἄρθρα εἶναι τὰ ἐξῆς: κυρίως τὸ ἄρθρο 13 περὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, τὸ ἄρθρο 16 παρ. 2 γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐκπαιδεύσεως, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ «ἀνάπτυξις τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς συνειδήσεως...», τὸ ἄρθρο 33 παρ. 2 περὶ τοῦ ὄρκου τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, ὅπως καὶ τὸ συναφὲς ἄρθρο 59 περὶ τοῦ ὄρκου τῶν βουλευτῶν.

Ἡ κατανόηση τῆς λειτουργίας τοῦ συστήματος αὐτοῦ στὴν πράξις ἀποκαλύπτεται εὐκρινῶς, ἂν παρακολουθήσουμε τὴ νομολογία τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας καὶ συναγάγουμε τίς ἀρχὲς πρὸς ἐπικρατοῦν στὴν κοινὴ νομοθεσία, στὴν κοινωνικὴ ζωὴ, στὶς διενέξεις Ἐκκλησίας-Πολιτείας ἢ πολιτῶν-Ἐκκλησίας ἢ κληρικῶν καὶ Ἐκκλησίας ἢ καὶ ἀντιστρόφως. Ἡ ἄλλη μέθοδος, ἡ ἐννοιολογικὴ, ἡ γραμματικὴ ἀνάλυση κανόνων δικαίου συνταγματικοῦ ἢ νομοθετικοῦ ἐπιπέδου, ἢ παρακολούθησις θεωριῶν προερχομένων εἴτε ἀπὸ τὸν

πολιτικο-νομικό χῶρο εἶτε ἀπὸ τὸν θεολογικὸ βοηθοῦν λίγο στὸν σχηματισμὸ ἐγκύρου κρίσεως γιὰ τὸ θέμα μιᾶς πιθανῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος.

Μὲ τὸ ἄρθρο 3 ἡ νομολογία ἀπασχολήθηκε κυρίως μὲ τὰ ἐξῆς θέματα: Ξεκαθάρισε ὅτι ἡ συνταγματικὴ ἐγγύηση δὲν ἀφορᾷ ὅλους τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες ἀλλὰ μόνον ἐκείνους πού ἀναφέρονται στὸ δόγμα· ὄχι ἐκείνους πού ἀναφέρονται σὲ διοικητικὰ ζητήματα, μὲ τὴν περαιτέρω ἐκλέπτυνση ὅτι θὰ τηρηθοῦν καὶ οἱ διοικητικοὶ Κανόνες πού ἀναφέρονται σὲ *θεμελιώδη* ζητήματα². Ξεκαθάρισε, σὲ συνάφεια πρὸς τὴν προηγούμενη παραδοχὴ, ὅτι ἡ συνταγματικὴ ἐγγύηση τοῦ συνοδικοῦ συστήματος σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τήρηση τοῦ Πατριαρχικοῦ Τόμου τοῦ 1850 καὶ τῆς Συνοδικῆς Πράξεως τοῦ 1928 ἀφορᾷ ὄχι ὅλες τὶς διατάξεις τὶς περιεχόμενες στὰ δύο αὐτὰ κείμενα, ἀλλὰ μόνον τὶς διατάξεις ἐκεῖνες πού καθορίζουν τὴ συγκρότηση τῆς Διαρκοῦς Ἱεραῖς Συνόδου κατὰ τὰ πρεσβεία τῆς ἀρχιερωσύνης καὶ κατ' ἴσο ἀριθμὸ Μητροπολιτῶν ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος καὶ τῶν Νέων Χωρῶν (ὥστε νὰ καθίσταται ἀδύνατη ἡ δημιουργία ἀριστίνδην Συνόδων). Δὲν ἐκτείνεται ὅμως καὶ στὶς διαδικαστικὲς λεπτομέρειες λειτουργίας τῆς Συνόδου, πρᾶγμα πού μπορεῖ νὰ ρυθμίσει ὁ ἀπλὸς νομοθέτης³. Προσδιόρισε ἔτσι τὴν ἔννοια τοῦ «αὐτοκεφάλου», ὀριοθετώντας τὴ σχέση Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ Πατριαρχείου. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ δέχθηκε περιορισμένη σημασία τῆς διακρίσεως τῶν Μητροπόλεων σὲ αὐτὲς τῶν Παλαιῶν καὶ σὲ ἐκεῖνες τῶν Νέων Χωρῶν, ἀποφαινόμενη λ.χ. ὅτι δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἔνταξη ἐνοριῶν μητροπόλεως τῶν Νέων Χωρῶν σὲ μητρόπολη τῶν Παλαιῶν Χωρῶν, χωρὶς τὴ συναίνεση τοῦ Πατριάρχου Κων/πόλεως⁴. Κατὰ τὰ λοιπὰ μέγας ἀριθμὸς ὑποθέσεων, παλαιότερα συνήθως, προκλήθηκε ἀπὸ διενέξεις ὑποψηφίων Μητροπολιτῶν μὲ ἐκλεγέντες Μητροπολίτες, ὑποθέσεις δηλαδὴ μὲ ἐνδοεκκλησιαστικὸ χαρακτήρα, στὶς ὁποῖες ἡ διάταξη «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» δὲν μπορούσε νὰ παίξει ρόλο. Σημαντικὸς ἀριθμὸς ὑποθέσεων ἀφορᾷ ποινὲς ἐπιβαλλόμενες σὲ κληρικοὺς ἀπὸ τὰ Ἐκκλησιαστικὰ Δικαστήρια, τῶν ὁποίων τὶς ἀποφάσεις τὸ ΣτΕ θεωρεῖ ὡς διοικητικὲς πράξεις καὶ τὶς ἐλέγχει, τουλάχιστον ἐφόσον οἱ ποινὲς αὐτὲς δὲν ἔχουν ἀμιγῶς πνευματικὸ χαρακτήρα⁵.

2. ΣτΕ 3178/1976 Ὁλ., 1269/1977 Ὁλ., 4120/1980 κ.ἄ.

3. ΣτΕ 3178/1976, 546/1978, 409-410/2008.

4. ΣτΕ 4068/1981.

5. ΣτΕ 825/1988 Ὁλ., 2739/1997.

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας ἀνέδειξε, ἰδίως ὑπὸ τὴν ἰσχὺ τοῦ σημερινοῦ Συντάγματος, ὡς πρωτεύον στοιχεῖο τοῦ συστήματος τὸ ἀτομικὸ δικαίωμα τῆς *θρησκευτικῆς ἐλευθερίας*. Ἔτσι λ.χ. ἀκύρωσε, ὡς προσβάλλουσα τὸ δικαίωμα αὐτό, ἀπόφαση τοῦ Ἑσωτερικῶν ἔτους 1988, μὲ τὴν ὁποία ἀπερρίφθη αἴτημα ἀποκτίσεως τῆς ἑλληνικῆς ἰθαγενείας ἀπὸ ἀλλογενῆ (γυναῖκα) κάτοικο Θράκης γιὰ ἀνάκτηση τῆς ἑλληνικῆς ἰθαγενείας, διότι μέρος τῆς αἰτιολογίας ἀναφερόταν στὸ ὅτι: «...δὲν ἔχει ἀσπασθεῖ τὴν ἐπίσημη ὀρθόδοξη χριστιανικὴ θρησκεία, ἀλλὰ ἐμμένει στὸ μουσουλμανικὸ δόγμα»⁶. Σημαντικὴ, ἀπὸ πάσης ἀπόψεως, εἶναι ἡ ἀπόφαση γιὰ τὸ ἐπιβεβλημένο τῆς μὴ ἀναγραφῆς τοῦ θρησκείματος στίς ἀστυνομικὲς ταυτότητες, ἡ ὁποία, ἀσχέτως τῶν διαφωνιῶν ποὺ προεκάλεσε, τόσον ἐντὸς τῆς κοινωνίας ὅσο καὶ ἐντὸς τῶν κόλπων τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, εἶχε ἔρεισμα τὸ ἀτομικὸ δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καὶ μόνον⁷. Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ἡ μειοψηφία ἀπεφάνθη ὑπὲρ τῆς ἀναγραφῆς τοῦ θρησκείματος ὄχι γιὰ λόγους εὐνοϊκοὺς πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσα Ἐκκλησία ἀλλὰ γιὰ λόγους προστασίας τῶν κρατικῶν σκοπῶν καὶ κυρίως τοῦ βασικοῦ σκοποῦ τοῦ Κράτους, δηλαδὴ τῆς δημόσιας ἀσφάλειας. Ἡ μειοψηφία αὐτή, μὲ αὐτὴ τὴ θεμελίωση, προσλαμβάνει σήμερα, μετὰ ἀπὸ δεκαπέντε ἔτη, ἰδιαίτερη σημασία σὲ περιβάλλον σοβαρῆς ἀπειλῆς ἀπὸ τὴ βία ποὺ ἐκλύει τὸ γνωστὸ θρήσκευμα στίς δυτικὲς κοινωνίες. Περαιτέρω, στὸ θέμα τῆς ἰδρύσεως ναῶν καὶ εὐκτηρίων οἴκων ἀπὸ ἑτεροδόξους καὶ ἑτεροθρησκούς, τὸ ΣτΕ, ἐρμηνεύοντας καὶ πάλι τὴ θρησκευτικὴ ἐλευθερία, ἀκολούθησε τὴ μέση ὁδὸ· δέχθηκε δηλαδὴ ὅτι εἶναι συνταγματικὴ ἡ πρόβλεψη χορηγήσεως ἀδείας, ὑπὸ προϋποθέσεις, ἀπὸ τὸν Ἑπουργὸ Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων ἀλλὰ ὅτι ἡ ἀρμοδιότητά του εἶναι δέσμια. Βάσει τῆς παραδοχῆς αὐτῆς ἄλλοτε δέχθηκε καὶ ἄλλοτε ἀπέρριψε ἔνδικα μέσα ποὺ ἐστρέφοντο κατὰ πράξεων ἢ παραλείψεων τοῦ Ἑπουργοῦ⁸. Μεῖγμα διατάξεων τοῦ συστήματος, ἐπικρατοῦσα θρησκεία + σκοπὸς τῆς ἐκπαιδεύσεως + θρησκευτικὴ ἐλευθερία, ἐρμηνεύθηκαν μὲ τὶς ἀποφάσεις ποὺ ἀφοροῦν τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν στὴν ἐκπαίδευση. Διότι καὶ μὲν ἀπὸ τὴν «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» καὶ τὸν ἓνα ἐκ τῶν συνταγματικῶν σκοπῶν τῆς ἐκπαιδεύσεως, δηλ. τὴν *ἀνάπτυξη καὶ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως*, συνήχθη ἡ ἀρχὴ τῆς ὑποχρεωτικότητος τοῦ μαθήματος καὶ μάλιστα στὸν ἀναγκαῖο χρόνον (ἀπαιτήθηκε ἓνας ἐλάχιστος ἀριθμὸς ὡρῶν ἐβδομαδιαίως)

6. ΣτΕ 160/1990.

7. Βλ. ΣτΕ 2280/2001 Ὁλ. κ.ἄ.

8. ΣτΕ 4202/2012 Ὁλ.

για να εκπληρώνεται ο σκοπός αυτός, αλλά από τη θρησκευτική ελευθερία συνήχθη και η εξαίρεση, ως έξις: «Έξυπακούεται βεβαίως ότι της παρακολουθήσεως του μαθήματος απαλλάσσονται και δη χωρίς καμμία δυσμενή συνέπεια, οί μαθηταί εκείνοι διά τους όποιους γίνεται άξιόπιστος δήλωσις, είτε ύπ' αυτών των ιδίων, είτε υπό των γονέων τους, ότι εΐναι άθεοί, έτεροόδοξοί ή άλλόθρησκοί και έχουν, ως εκ τούτου, πρόβλημα θρησκευτικής συνειδήσεως...»⁹.

Η πρόσφατη απόφαση της Όλομελείας 100/2017 για την αναγκαιότητα της κοινής άργίας της Κυριακής και την επιχειρηθείσα κατάργησή της προέκρινε ως έρεισμα τις συνταγματικές διατάξεις για την προστασία της εργασίας και της οικογένειας, μόνο δέ με μία πρόταση αναφέρθηκε στη σημασία της Κυριακής για τον χριστιανικό κόσμο. Και όρθως, παρότι είμαστε έν γνώσει ότι ή διακοπή της εργασίας και ή ανάπαυση των εργαζομένων ανθρώπων, κατά τακτά διαστήματα, άποτελεί ολοκληρωμένο κοινωνικό κήρυγμα της Παλαιάς Διαθήκης, προηγηθέν κατά πολύ όλων των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων (βλ. Δευτερονόμιον 5,14: «...ού ποιήσεις έν αυτή πάν έργον, σύ και ο υίός σου και ή θυγάτηρ σου, ο παΐς σου και ή παιδίσκη σου, ο βοϋς σου και το ύποζύγιόν σου και πάν κτήνός σου και προσήλυτος ο παροικων έν σοί, ίνα αναπαύσεται ο παΐς σου και ή παιδίσκη σου και το ύποζύγιόν σου, ώσπερ και σύ»). Παρά ταϋτα, συντρίβεται και πάλι ή Κυριακή, κατ' έντολήν της δικαιοκρατούμενης Εϋρωπαϊκής Ένώσεως, με θεαματική περιφρόνηση της νομολογίας του Συμβουλίου της Έπικρατείας.

II. Από το σύστημα των συνταγματικών διατάξεων και από τη δικαστική τους μεταχείριση προκύπτουν άβιάστως τὰ έξις: α) Το πρώτο συμπέρασμα: το σύστημα έπιτυχώς χαρακτηρίζεται ως αυτό της «νόμω κρατούσης πολιτείας»¹⁰, χαρακτηρισμός και ουσία μαζί, άφοϋ ο νόμος του Κράτους εΐναι τις περισσότερες φορές ο κυρίαρχος, άφοϋ οί έρίζοντες πολίτες, κληρικοί, θρησκευτικές κοινότητες, Μητροπόλεις - Ν.Π.Δ.Δ., Ί. Μονές, ή Έκκλησία της Ελλάδος σε κρατικό δικαστήριο καταφεύγουν και εκεί βασικά λύνουν τις διαφορές τους, συνταγματικές ή άλλες. Και άφοϋ το Δικαστήριο το σύνταγμα και τους νόμους

9. Πρακτικό Έπεξεργασίας 548/1984 (με το σχέδιο Δ/τος καθοριζέτο ότι το μάθημα των θρησκευτικών θά διδάσκεται στη Γ' τάξη Λυκείου), ΣτΕ 2176/1998. Πρβλ. και την ΣτΕ 3356/1995.

10. Βλ. άντι άλλων ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Το σύστημα των σχέσεων Έκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα», Έπιθεώρησις Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου, τ. 25 (1981), σελ. 332 έπ., ιδίως σελ. 336 έπ., ΘΕΜ. ΤΣΑΤΣΟΥ, «Εισήγησις επί των άρθρων 1 και 2 του Συντάγματος», στο έργο του Μελέται Συνταγματικού Δικαίου, 1958 σελ. 101 έπ., ιδίως σελ. 108.

τοῦ Κράτους ἐρμηνεύει, νόμος τοῦ Κράτους εἶναι ἀπαραιτήτως κατὰ τὸ Σύνταγμα καὶ ὁ Καταστατικός Χάρτης τῆς Ἐκκλησίας¹¹. Καὶ ἀφοῦ τὸ Δικαστήριο διαιρεῖ τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες σὲ διοικητικούς καὶ δογματικούς, τοὺς δὲ διοικητικούς ἐπιφυλάσσει στὸν νομοθέτη, πὺν μπορεῖ νὰ τοὺς τροποποιεῖ ἢ νὰ καταργεῖ, ὅταν δὲν εἶναι θεμελιώδεις. β) Τὸ δεύτερο συμπέρασμα: ἐλάχιστα εἶναι τὰ παράπονα καὶ οἱ δίκες πὺν ἐγείρουν ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας τὰ λοιπὰ δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ οἱ ἄλλες θρησκείες. Οἱ διαφορές, κατὰ τὸ συντριπτικὸ μέρος, προέρχονται ἀπὸ μέλη τῆς ἐπικρατοῦσης θρησκείας. Τὸ γεγονός αὐτὸ δηλώνει τὸν μεγάλου βαθμὸ οὐδετερότητος τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τὸν μεγάλου βαθμὸ ἀπολαύσεως τοῦ ἀτομικοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἐντὸς τοῦ ἰσχύοντος συστήματος. γ) Συμπέρασμα τρίτο: Οἱ συγκρούσεις Κράτους-Ἐκκλησίας, ὅταν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐκδηλώνονται, δημιουργοῦνται συνήθως ὅταν ἡ Πολιτικὴ ἀναζητεῖ διεξόδους σὲ πολιτικὰ καὶ κομματικὰ ἀδιέξοδα καὶ συμπτωματικὰ ἀπὸ τὸ μέρος τῆς Ἐκκλησίας ἀναπτυχθεῖ μία ὑπερ-αντίδραση, ὀφειλόμενη κυρίως σὲ ἰδιοσυγκρασίες ἡγετικῶν προσώπων.

Τὸ συνολικὸ συμπέρασμα ὁμως γιὰ τὸ σύστημα πὺν διέπει τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Κράτους πρέπει νὰ εἶναι κάπως διαφοροποιημένο ἐν σχέσει πρὸς τὶς ἀνωτέρω νομικοπολιτικὲς παραδοχές. Ὅπως διδάσκει ὁ κορυφαῖος Γερμανὸς συνταγματολόγος Konrad Hesse, οἱ τύποι τῶν γνωστῶν συστημάτων, πὺν κατασκεύασαν νομικοὶ καὶ θεολόγοι καὶ πολιτικοί, «Ἐκκλησία τοῦ Κράτους» ἢ τὸ ἀντίστροφο «Κράτος τῆς Ἐκκλησίας», «συναλληλία» ἢ «χωρισμός» δὲν μποροῦν νὰ χωρέσουν τὴν προβληματικὴ αὐτῶν τῶν σχέσεων, τὴν ὅποια μπορεῖ μόνον νὰ ἐρμηνεύσει ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη συγκεκριμένων τομέων τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ δράσεως, στοὺς ὁποίους πρωταγωνιστὲς εἶναι οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι σὲ διαφορετικούς ρόλους, μέλη συγχρόνως τοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας¹².

III. Ἔρχομαι νὰ ἀπαντήσω στὸ βασικὸ ἐρώτημα πὺν θέτει ἡ σημερινὴ πρω-

11. ΣτΕ 3178/1976. Μὲ τὴν ἀπόφαση αὐτὴ κρίθηκε ὅτι ἀπὸ τὶς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 72 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος πὺν ὀρίζει ὅτι νομοσχέδια πρὸς τὸν κατά τὰ ἄρθρα 3, 13 κ.λπ. θεμάτων ψηφίζονται ἐν Ὀλομελείᾳ τῆς Βουλῆς προκύπτει ὅτι ὁ Καταστατικός Χάρτης τῆς Ἐκκλησίας θεσπίζεται διὰ νόμου. Πρὸβλ. καὶ ΣτΕ 1956/1986. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ στὴ θεωρία, ὅπου ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὁ Καταστατικός Χάρτης «θα μποροῦσε νὰ εἶναι ἓνα κανονιστικὸ κείμενο τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας» βλ. Κονιδάρης/Ἀνδρουτσόπουλος στὸ συλλογικὸ ἔργο ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ/ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ/ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗΣ, Ἐργμ. Συντ., 2017, ἄρθρ. 3 ἄρ. 24 ἔπ.

12. KONRAD HESSE, *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, 13η ἔκδοση, Rdnr 468.

τοβουλία. Ένδεικνυται αναθεώρηση του Συντάγματος ως προς το συγκεκριμένο κεφάλαιο και πώς δικαιολογείται ο όρος «άπορρυθμιση», που χρησιμοποιεί ο όμιλῶν; Ός προς τὴν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος γενικῶς, θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ ἐπαναφέρω σκέψεις πὸν διετύπωσα σὲ δημόσια ὀμιλία μου σὲ ἀνύποπτο χρόνο, ὅταν ἀκόμη ἦμουν πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2014. Τὴ συζήτηση περὶ ἀναθεώρησης ὑποδαυλίζουν, ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, ἰδίως κατὰ τὴν περίοδο τῆς μεγάλης κρίσεως, κύκλοι πὸν ὑπονοοῦν ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ Συντάγματος εἶναι κακὸ καὶ ὅτι ἓνα ἄλλο Σύνταγμα θὰ ἔκανε περισσότερο εὐρωπαϊκὴ τὴ Χώρα καὶ θὰ ἀπέτρεπε μελλοντικὰ δεινά. Ἀλλὰ πολιτικοὶ καὶ νομικοὶ πὸν στρατεύονται σ' αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ἀποφεύγουν νὰ ἀπαντήσουν στὸ ἐρώτημα: «*τίς ἢ τί πταίει: ἡ τήρηση τοῦ Συντάγματος ἢ οἱ παραβάσεις τοῦ Συντάγματος;*». Διότι ἐὰν φταίει ἡ εὐλαβικὴ τήρηση ἑνὸς κακοῦ Συντάγματος, τότε πρέπει νὰ ἀναθεωρήσουμε τὸ Σύνταγμα. Ἐὰν ὅμως φταίει ἡ ἀθέτηση τοῦ Συντάγματος ἢ ἡ περιγραφή τοῦ Συντάγματος, τότε μᾶλλον πρέπει νὰ ἀναθεωρήσουμε τὴ στάση μας ἔναντι τοῦ Συντάγματος. Ἐν προκειμένῳ ἡ συνταγματικὴ παραβατικὴ ἔχει μακρὰ παράδοση. Τὸ λεγόμενο «πολιτικὸ σύστημα», καὶ ὑπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975, ἐπέδειξε διάθεση ἀυτονομήσεως καὶ ἀποκλίσεως ἀπὸ βασικοὺς συνταγματικοὺς κανόνες. Συνέχισε νὰ ὑπηρετεῖ καὶ νὰ ὑπηρετεῖται ἀπὸ τὸ «πελατειακὸ σύστημα» τὸ ὁποῖο εἶναι ἐχθρικὸ πρὸς τὴν κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία καὶ τὸ κράτος δικαίου. Ἀνατρέπει τὸν κανὸνα τοῦ ἄρθρου 51 παρ. 2, κατὰ τὸν ὁποῖο: «Οἱ βουλευτὲς ἀντιπροσωπεύουν τὸ Ἔθνος» καὶ ὄχι ἐπὶ μέρους συμφέροντα. Ὑπονομεύει τὴ λειτουργία τῆς δημοσίας διοικήσεως σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ συνταγματικὴ ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου 103 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος, κατὰ τὸ ὁποῖο: «Οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι εἶναι ἐκτελεστὲς τῆς θελήσεως τοῦ Κράτους καὶ ὑπηρετοῦν τὸν λαό, ὀφείλουν πίστη στὸ Σύνταγμα καὶ στὴν Πατρίδα». Ὁ νόμος, ὡς κείμενο κανόνων, καθ' ὁδὸν διεφθάρη καὶ ἔγινε ἄθροισμα ἀντικαισθητικῶν διατάξεων καὶ περιπτωσιολογικῶν ρυθμίσεων, ἀσχέτων μεταξὺ τους, στερώντας τοὺς πολῖτες καὶ τὸ νομικὸ ἐπιτελεῖο ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς γνώσεώς του. Ἡ αὐθεντία τοῦ δικαίου γενικῶς μειώθηκε, ἀκόμη καὶ στὶς συνειδήσεις τῶν δικαστῶν. Τὰ φαινόμενα αὐτά, ἀντὶ νὰ περιορισθοῦν, διογκώθηκαν ὑπὸ νέο καθεστῶς πὸν οἰκοδομεῖται σταδιακῶς στὴ Χώρα, μετὰ ἀπὸ τὸ 2010· καθεστῶς πὸν περιλαμβάνει τὴν ἐπιβολὴ δικαίου ἀπὸ παρὰ-

13. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ λέξι «διαπραγματεύση», πὸν χρησιμοποιεῖται παγίως ἀπὸ συμπολίτευση καὶ ἀντιπολίτευση πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τῶν ἀλλεπαλλήλων *Μνημονίων* καὶ τῶν προκαθοριζόμενων ἀπὸ αὐτά «ἐφαρμοστικῶν» νόμων.

γοντες ἐκτός τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους ἢ ἔστω κατόπιν συμβάσεως μὲ αὐτοὺς¹³ καὶ τὸ ὁποῖο, ἀνεξαρτήτως προθέσεων τῶν ἐμπνευστῶν του, πλήττει κατ' ἀρχὰς τὴν κοινοβουλευτικὴ λειτουργία καὶ ἐν συνεχείᾳ καὶ τὴ δικαστικὴ λειτουργία. Καὶ ὡς πρὸς τὴν κοινοβουλευτικὴ λειτουργία ἀποτελεῖ κοινὸ μυστικὸ ὅτι ἔχει τραυματισθεῖ ὁ πυρήνας τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, ἢ αὐτονόητη ἐπιταγὴ τοῦ ἄρθρου 60 τοῦ Συντάγματος: «1. Οἱ βουλευτὲς ἔχουν ἀπεριόριστο τὸ δικαίωμα τῆς γνώμης καὶ ψήφου κατὰ συνείδηση». Ὅχι μόνον διότι οἱ βουλευτὲς δὲν μποροῦν νὰ ἀποστοῦν ἀπὸ καταθλιπτικὴ ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ πίεση, ἀλλὰ καὶ διότι ἀντικειμενικῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ γνωρίζουν τί ψηφίζουν, λόγῳ τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς πολυπλοκότητος τῶν ἐπιβαλλομένων ρυθμίσεων καὶ τῶν ἐπιβαλλομένων χρονικῶν δεσμεύσεων. Σὲ παρόμοια ἐκβιαστικά διλήμματα ὑπόκεινται ἐν συνεχείᾳ τὰ δικαστήρια, τὰ ὁποῖα καὶ ὅταν τολμοῦν νὰ διαρρήξουν μνημονιακὰς ρυθμίσεις, ὡς ἀντίθετες πρὸς τὸ Σύνταγμα, βλέπουν τὶς ἀποφάσεις τους νὰ καταφρονοῦνται συστηματικῶς. Ὑπὸ τὶς συνθήκας αὐτὲς εἶναι ἀδιανόητη κάθε σκέψη περὶ ἀναθεώρησης τοῦ Συντάγματος. Διότι θὰ ἐσήμαινε μία ἀναθεώρηση μὲ στίγματα ἀνελευθερίας, μία ἀναθεώρηση ποδηγετούμενη πρὸς ἐπικίνδυνες ἀτραπούς. Καὶ αὐτὰ μὲν ἰσχύουν γιὰ τὴν ἀναθεώρηση γενικῶς στὸν παρόντα χρόνο. Εἰδικῶς, ὡς πρὸς τὴν ἀναθεώρηση τῶν συνταγματικῶν διατάξεων πὺ ὀργανώνουν τὶς σχέσεις τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μὲ τὸ Κράτος, μία ἀναθεώρηση θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὴν ἀπορρύθμιση τῶν σχέσεων τῶν δύο αὐτῶν συστημάτων. Διότι, ὅπως δείχθηκε, μὲ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975 καὶ τὴ νομολογία τοῦ ΣτΕ, ἀφ' ἑνὸς ὁ νομοθέτης καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ δικαστὴς ἐλέγχουν τὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας μέχρι λεπτομερειῶν, ἐνῶ μὲ τὸ ἐργαλεῖο τοῦ ἀτομικοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἐπιτυγχάνεται ἡ οὐδετερότητα τοῦ κράτους καὶ ἡ νομικὴ ἰσότητα ὑπὲρ τῶν ἄλλων δογμάτων καὶ θρησκειῶν. Ἀναθεώρηση ἐπομένως δὲν θὰ ὑπηρετοῦσε αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς, ἀπλῶς θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἀπορρύθμιση, δηλ. στὴν ὀλοσχερῆ κατάργηση τοῦ ἄρθρου 3. Διότι ἂν δὲν εἶναι ἐπικρατοῦσα ἡ Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, κατὰ παραγνώριση καὶ τοῦ ἀριθμητικοῦ-πληθυσμιακοῦ κριτηρίου, τότε δὲν νομιμοποιεῖται τὸ κράτος νὰ ἔχει λόγο γιὰ τὸ αὐτοκέφαλο καὶ τὶς σχέσεις μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πα-

14. Συνιστᾶ πλάνη καὶ δεῖγμα περιορισμένου ὀρίζοντος ἡ ἄγνοια περὶ τὰ συμβαίνοντα σὲ ἄλλες χώρες, ὅσον ἀφορᾷ τὶς σχέσεις Κράτους καὶ Ἐκκλησίας (ἢ ἐκκλησιῶν), νὰ ὑποστηρίζεται δὲ ὅτι ὁ «χωρισμός», μὲ ὅ,τι ἐκάστοτε ἐννοεῖται, ἀποτελεῖ περίπου παγκόσμιον καθεστῶς τῶν δημοκρατικῶν κρατῶν. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἡ Γερμανία, ὅπου ἡ παράδοση τῶν σχέσεων Ἐκκλησιῶν-Κράτους ἐνσωματώνεται στὸ ἰσχῶν Σύνταγμα. Ἔτσι στὸ ἄρθρο 140 αὐτοῦ ὀρί-

τριαρχείο, τὸν τρόπο διοικήσεώς της, τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες κ.λπ.¹⁴ Καὶ βεβαίως ἐπίσης θὰ ἔπρεπε νὰ σταθμισθοῦν ἡ ὠφέλεια καὶ οἱ βλάβες μιᾶς ἀπορρυθμίσεως, προεχόντως γιὰ τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος, τὸ ὁποῖο, ἐκ καταγωγῆς ἀδύναμο, θὰ ἐστερεῖτο τῶν ὑπηρεσιῶν ἐνὸς παράλληλου συστήματος, τὸ ὁποῖο, ἐπίσης ἐκ καταγωγῆς, ἐνισχύει μὲ τὴν πρακτικὴ τῆς διδασκαλίας του, ἔστω ἀνταντακλαστικά, τοὺς βασικοὺς κανόνες τοῦ κράτους. Θὰ ἔπρεπε δηλαδὴ νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν σοβαρὰ ἡ δύναμη ἐνσωματώσεως τῶν πολιτῶν ποὺ ἀναπτύσσει ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὑπὲρ τοῦ Ἐθνικοῦ Κράτους καὶ τῶν κανόνων του, δύναμη στὴν ὁποία ὑστερεῖ ἐμφανῶς αὐτό. Διότι ἀδυνατεῖ πλέον θεαματικὰ νὰ πραγματώσει καὶ τὰ δύο ἐνοποιητικὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ προηγμένα κράτη: δηλαδὴ τόσο τὴν ἀσφάλεια τῆς δημόσιας τάξεως, ποὺ παράγει ἡ πιστὴ ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου ὅσο καὶ τὴν ἀσφάλεια τοῦ Κοινωνικοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖο ἀποσυντίθεται ἐν ὀνόματι πολιτικο-οικονομικῶν θεωριῶν τοῦ συρμοῦ. Ἐπομένως, μᾶλλον τὸ ἐθνικὸ κράτος, ποὺ βάλλεται συστηματικὰ ἀπὸ δυνάμεις ἐγχώριες καὶ ἐξωχώριες, ἀπὸ δυνάμεις οἱ ὁποῖες προσπαθοῦν στὴ θέση ἐθνῶν καὶ λαῶν μὲ διακριτικὰ γνωρίσματα νὰ τοποθετήσουν ποίμνια καταναλωτικά, ἔχει συμφέρον νὰ μὴ ἀποχωρισθεῖ ἀπὸ σύμμαχο ἀσφαλῆ καὶ ἀξιόπιστο. Βεβαίως, στὴν παροῦσα στιγμή, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ καταλήξουμε μὲ αὐτὴ τὴ σχετικῶς στατικὴ θέση· ἀλλὰ, προχωρώντας δημιουργικὰ, νὰ διερωτηθοῦμε ἂν τὰ δύο συστήματα, Κράτος καὶ Ἐκκλησία, ἔχουν κατανοήσει καὶ σὲ ποιὸ βαθμὸ ὅτι τὰ προβλήματα τους δὲν εἶναι οἱ κανόνες τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου ἀλλὰ εἶναι προβλή-

ζεται ὅτι οἱ διατάξεις τῶν ἄρθρων 136, 137, 138, 139 καὶ 141 τοῦ Συντάγματος τῆς 11ης Αὐγούστου 1919 ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ νέου γερμανικοῦ Συντάγματος. Στὶς ἐνσωματούμενες διατάξεις, πλὴν τῆς ἄρτιας διαμορφώσεως τοῦ ἀτομικοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἰσότητος ὡς εἰδικώτερης ἐκφράσεώς της (ἄρθρ. 136, 137, παρ. 14), περιλαμβάνονται καὶ διατάξεις ὀργανωτικῆς μὲ μεγάλες διασφαλίσεις γιὰ τὶς θρησκευτικὲς κοινότητες, πρακτικῶς ἀφορῶσες τὰ δύο μεγάλα δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ (καθολικὴ καὶ προτεστάντικὴ Ἐκκλησία). Μνημονεύω τὶς διατάξεις τῆς παρ. 5 ἄρθρ. 137 στὴν ὁποία ὀρίζεται ὅτι παραμένουν ὡς Ν.Π.Δ.Δ. ὅσες εἶχαν αὐτὴ τὴ νομικὴ μορφή μέχρι τὴν ἰσχὺ τοῦ Συντάγματος τῆς Βαϊμάρης καὶ ὅτι ἄλλες θρησκευτικὲς κοινότητες μποροῦν νὰ ἀποκτήσουν τὸ Status αὐτὸ ἐὰν πληροῦν ὠρισμένες προϋποθέσεις: (ὀργάνωση καὶ ἀριθμὸς μελῶν ποὺ ἐγγυῶνται τὴ διάρκειά τους). Μνεία καὶ τῆς διατάξεως τῆς παρ. 6 τοῦ ἴδιου ἄρθρου, ποὺ προβλέπει τὴ δυνατότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν Ν.Π.Δ.Δ. νὰ ἐπιβάλλουν φόρους σύμφωνα μὲ τὸ δίκαιο τῶν κρατιδίων. Μνεία καὶ τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 139 ποὺ ὀρίζει ὅτι προστατεύονται ἀπὸ τὸν νομοθέτη οἱ Κυριακὲς καὶ οἱ ἐπίσημες ἑορτὲς ὡς ἡμέρες ἀναπαύσεως ἀπὸ τὴν ἐργασία καὶ ὡς ἡμέρες ψυχικῆς ἀνατάσεως. Ὡς ἐπίλογο ὄλων αὐτῶν, ὁ Konrad Hesse γράφει ὅτι ὁ χωρισμὸς δὲν εἶναι στὶς προθέσεις τοῦ συνταγματικοῦ νομοθέτη καὶ τοῦ γερμανικοῦ κράτους.

ματα οὐσιαστικά, προβλήματα τοῦ ἑαυτοῦ τους, ὅπως εἶναι ἡ ποιότητα τῶν λειτουργῶν ἀμφοτέρων ἀλλὰ καὶ ἡ ποιότητα τῶν ὁπαδῶν καὶ λειτουργουμένων, ἀντιστοίχως. Καὶ περαιτέρω, ἂν μποροῦν ἐπίσης νὰ κατανοήσουν καὶ νὰ υἱοθετήσουν τὴν παραίνεση τοῦ Περικλῆ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ὅπως τὴν ἀποδίδει ὁ Θουκυδίδης: «Μᾶλλον γὰρ πεφόβημαι τὰς οἰκείας ἡμῶν ἀμαρτίας ἢ τὰς τῶν ἐναντίων διανοίας»¹⁵.

15. Θουκυδίδου, *Ἱστοριῶν* α' 144 (μετάφρ.: Περισσότερο φοβοῦμαι τὰ δικά μας σφάλματα παρὰ τὰ σχέδια τῶν ἐχθρῶν).